

C DEVLET, TOPRAK VE KÖYLÜ

DEVLET MÜLKİYETİNDEKİ ARAZİ (MİRÎ)

TOPRAKTA DEVLET MÜLKİYETİNİN KÖKENİ VE NİTELİĞİ

Tarımsal arazi üzerinde devlet mülkiyeti, Osmanlıların icat ettiği bir şey değildi. İslâm hukukunda toprak mülkiyeti, son tahlilde, fetih kavramına ve İslâm cemaatinin (*umma, ümmet*) tümüyle Allah'ın vekilleri olmaktan gelen hakkına dayanıyordu. Fethedilen toprakların Müslümanların, ya da İslâm devletinin, elden çıkarılması yasak ortak mülkiyeti sayılması anlamında *fay' al-muslimîn* (*fey' el-müslimîn*) kavramı, İslâmiyet'in ilk yüzyılında Bizans ve Sâsânî etkisi altında kesin kurumsal biçimini aldı.¹ Bu gibi topraklar, aynı zamanda *haracî*, yani arazi vergilerinin (*haraç*) ödenmesi koşuluyla gayrimüslimlerin tasarrufunda bırakılan topraklar olarak biliniyordu.² Halife Ömer'in (634-44), fethedilen toprakların, suların ve köylülerin, ya da serf-kiracıların fatihler arasında dağıtılıp kişi mülkiyetine geçmesi halinde, gelecekteki Müslüman nesillerin bu gelir kaynağından yoksun kalacağı görüşünü ileri sürdüğü rivayet edilir. Aslında, köylülerin benzer bir konumda olduğu devlet toprakları, hem Bizans egemenliğindeki Suriye ve Mısır'da, hem de Sâsânî egemenliğindeki Irak'ta mevcuttu. Kur'an'ın *fay'* konusundaki ayetleriye halifenin kararını meşrulaştırmaya yetmişti.³

Osmanlı sultanları, herhangi bir toprak parçası üzerindeki egemenlikleri sorgulandığında, daima sözkonusu toprağı "kılıç hakkıyla" fethetmiş oldukları gerekçesine başvurlardı. Buradaki varsayım, mağlupların şahısları ve toprak dahil mal varlıkları üzerinde galiplerin mutlak hak sahibi olduğuydu/Peygamberden başlayarak İslâm hukukunda *cihâd* ve *fetih*, İslâm cemaatinin toprak ve toprağı ekip biçen insanların emeği üzerindeki mutlak denetiminin dayandığı ilkeler olarak görülegelmişti. İmam, mağlupları ya ortadan kaldırmak veya köleleştirmek ya da sâbit bir fidyenin (*cizye* veya *haraç*) düzenli olarak ödenmesi karşılığında onları işledikleri toprağın kiracısı olarak muhafaza etmek hakkına sahipti.

¹ Abu Yusuf (H. 1302/1884), ss. 28-39, ayrıca bkz. ss. 23-27, 52-58; Morony (1981), ss. 135-75; Schmucker (1972), ss. 157-65.

² Modarressi (1983), ss. 105-51. İslâmiyet'in ilk dönemlerindeki *haracî* topraklar, Osmanlılarda devlet mülkiyetinde olan toprakların karşılığıdır; bkz. Haque (1977), ss. 92-95, 105, 117-50, 152, 163, 170.

³ Abu Yusuf (H. 1302/1884), ss. 23-27; Lokkegaard (1950), ss. 38-72; Haque (1977), ss. 125-50.

Aslında fatihler, yerli kiracı köylülerin yerini alamazlardı; tersine, onların toprağı ekip biçmelerine izin veriyor, böylece kendileri de doğrudan "rant" toplayıcı konumuna gelişıyorlardı. Müslüman cemaat-devletinin hazinesi (*bayt al-mal al-muslimîn*, *beytülmal-i müslimîn*), bu tür topraklara el koyuyor ve fetih öncesi köylü nüfusu kiracılaştırıyordu. Toprağın kullanımının çiftçilere bırakılmasına karşılık devlet, Halife Ömer'in "toprağın *rikab*'ı daima bizimdir" ilkesi doğrultusunda, *dominium eminens*'i (*rakaba* veya *rikab*) ya da toprak üzerinde yüksek mülkiyet hakkını kendine alıyordu. Âcil pratik nedenler de toprağın devlet mülkiyetinde olmasını gerektiyordu. Halife Ömer'in fethedilen araziye İslâm cemaati veya devletin ortak mülkü yapması; bir kamu hazinesinin vucuda getirilmesi, ordunun beslenmesi ve bu suretle İslâm topraklarının korunup genişletilmesi amacına bağlanıyordu. Açıkçası, imparatorluk için merkezî bir hazine kurma zorunluluğı, toprakta devlet mülkiyetinin gerekçesi olarak gösteriliyordu.

Devletin fethedilen arazi üzerindeki *dominium eminens*'i, devletin toprağın kullanımını kontrol altında tuttuğı, ama ilke olarak toprağı bizzat ve bilfiil kullanmadığından hareketle, bazen basit bir hukukî kontrol hakkı (*valâ*) olarak yorumlanmıştır. Osmanlılar, esas olarak İslâm geleneğı doğrultusunda, toprak mülkiyetinin iki ilkeye dayandırılabilceğini kabul ediyorlardı: fetih ve tarıma açma. Fetih eylemi, fatihler cemaatini, yani bütün Müslümanları ya da daha doğrusu, cemaatin vücut buluşu olarak *devleti*, toprakların tamamı üzerinde *dominium eminens* sahibi kılıyordu. Böylece devlet, belirli koşullarda toprak üzerinde mülkiyet hakkı tesis edebilen biricik meşru otorite olmaktaydı ki, bu koşulların da en önemlisi toprağın şenletilmesi, ya da tarıma kazanılmasıydı. Çorak (*mevat*) toprağın mülk edinilmesi, İslâm cemaatinin başının (imamın), toprağın işgal edilmesine izin vermesiyle başlar ve toprağın bilfiil tarıma açılmasıyla tamamlanırdı. İmamın verdiği izin, başkalarının müdahalesini dışlar, edinimi meşru ve hukukî kılar. "Saf mülkiyet" (*mülk mahz*), *tasarruf*'un bütün unsurlarını mutlak surette içerirdi. Ama gene de, devlet *dominium eminens*'ini elden bırakmaz ve bazı koşullarda *mülk* arazi sahibinin mülkiyet hakkını iptal edebilirdi; ya da bu topraklar, sahibi tarafından İslâm cemaatinin yararı adına bir *vakıf*'a dönüştürülebilirdi.

Bu noktada, çorak arazinin kişilerce mülk edinilebilmesi için devletin hukukî onayının gerekli olup olmadığına ilişkin tartışmalar özellikle ilginçtir. Yetkili kaynakların çoğı, gerekli olduğunda birleşiyordu. Her zaman dayandıkları gerekçe de, bu tür toprakların Allah'a ya da Allah'ın vekili olarak cemaati temsil eden imama ait olduğuydu; dolayısıyla bu toprakların cemaatin ve İslâm devletin, Osmanlıların deyişiyse, *din ü devlet*'in yararına en iyi hizmet edecek şekilde yönetilmesini imamın sağladığıydı. Gerçi monarşinin ve hanedanın çıkarlarına karşı *umma*'ya (İslâm cemaatine) ve

refahına öncelik veren Şafi'i gibi otoriteler, kişisel mülkiyeti siyasal iktidarın legalize etmesine gerek görmüyorlardı. Ama bütün toprakların devletin *dominium eminens*'inde olduğu teorisi, devletin hukukileştirme gücü olmaksızın hiçbir tasarruf veya mülkiyetin tesis edilemeyeceği iddiasında idi. Osmanlı bürokrasisi bu konuda çok titizdi; öyle ki, arazi tahrirleri yapılırken *mülk* ve *vakıf*lar ile diğer tarımsal toprakların tasarruf belgeleri yazıcılar tarafından dikkatle kontrol ediliyor ve sonra sahiplerinin eline halen hüküm süren sultanın özel bir beratı veriliyordu. Başka bir deyişle, çorak araziye ilk işgal etmiş olma ilkesi, toprakta mülkiyet tesisine yetmiyor; devletin fetih hakkına dayalı *dominium eminens*'i ve buna dayalı muteber kılma yetkisidir ki, mülkiyeti tesis edebiliyordu.

İran kökenli İslâmî *nasihatnâme* literatüründe, bütün sosyo-politik yapıyı payandalayan ilke, "toprak ve *reaya* sultanındır" düsturunda ifadesini buluyordu. Gerek Nizamülmülk'ün onikinci yüzyıl siyaset sanatına ilişkin ünlü risalesinde¹, gerekse Osmanlı *kanunnâme*'lerinde karşımıza çıkan bu slogan, aslında bütün doğu imparatorluklarının ortak temelini yansıtıyor ve daima fetih hakkına dayandırılıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk yüzyıllarında, toprak tasarrufu ve vergilendirilmesine ilişkin meseleler, dinî makamlardan bağımsız bir sivil yönetim alanı olarak görülüyordu. Bütün tarım arazisinin yüzde 90 kadarını kapsayan devlet toprakları (*mirî arazi*), sivil bir bürokrat olan *nişancı*'nın sorumluluğu altına verilmişti ve gene sivil bürokrasinin tasarlayıp hazırladığı sultanî bir *kanunnâme*'ye göre yönetiliyordu.² İşte, Osmanlı toprak tasarrufu ve vergi sistemi alanındaki ilişkileri, aslında İslâmî uygulamalar ile Roma-Bizans mirasından türeyen yerel uygulamaların bir bileşimini simgeleyen bu *kanunnâmeler* düzenliyordu. Gerçekten de sistem, daha önceki İslâm ve Bizans devletlerindeki çok benziyordu ve devlet ihtiyaç duyduğu geliri toplayabildiği sürece, Osmanlıların zaman içinde denenip sınanmış usûlleri altüst etmeleri için bir neden yoktu. Esas olarak aynı düzen içinde, ama yeni bir yönetici kesim için üretimde bulunan bağımlı köylü kitleleri, temel devamlılık unsurunu oluşturuyordu. Öte yandan, İslâm --ve Osmanlı-- toprak tasarrufu sisteminin değişen tarihsel koşullar çerçevesinde kendi evrimini yaşadığı da bir gerçektir ve durumun icaplarına uygun ilke veya uygulamaları seçip hukukileştirmek, fıkıhcılara düşüyordu.

Sistematik İslâm hukuku kitaplarında toprak tasarrufuna ayrılmış bir bölüme rastlanmamasına karşılık, hukuk âlimlerinin devlet yönetiminin ihtiyaçlarına cevap vermek üzere bu konuda bağımsız risaleler kaleme almış

¹ Nizâm al-Mülk (1962), ss. 19, 29, 41, 53, 59.

² İnalçık (1975b) ve (1975c).

olmaları dikkat çekicidir.¹ Daha sonra geliştirilen bu ek veya içtihatlarla aslında, toprak tasarrufu ve vergilendirilmesi alanında mevcut veya yeni yeni satha çıkmakta olan fiilî kullanımlar yasallaştırılmak istenmiştir. Daha sonra görüleceği üzere, onaltıncı yüzyılın Osmanlı fıkıhcıları da, Osmanlı kural ve uygulamalarını İslâm geleneğine uydurmak için bu gibi eski kaynak eserlere atıfta bulunmak yoluna gitmişlerdir.

İslâmiyet'te devletin toprak üzerindeki mülkiyetinin niteliğine biraz daha yakından baktığımızda, Roma hukukunda olduğu gibi toprak mülkiyetinin üç temel unsuru varsaydığını görürüz: *rakabe* (*abusus* veya *dominium eminens*), *tasarruf* (*usus* veya *tasarruf*), ve nihayet *istiğlal* (*fructus* ya da intifa/yararlanma hakkı). Ancak Roma hukukundan farklı olarak İslâm hukukunda bu üç unsur birbirinden bağımsız olarak ele alınıyor ve her biri ayrı bir düzenlemenin konusu haline geliyor.² Devlet *rakabe*'yi alıkoymakta, tasarruf ve intifa haklarını ise ayrı ayrı çiftçiye devretmekteydi. *Rakabe* (bu bağlamda mülkiyet) ile *manfa'a'yı* (*menfaat*, intifa/yararlanma hakkı) mutlak surette birbirinden ayıran Ebû Hanîfe, dinî bir *vakıf* kurulması halinde dahi ilk malikin *rakabe*'sini koruyup yalnızca intifa haklarını devrettiğini ve dolayısıyla *vakıf* statüsünü istediği an çözebileceğini öne sürecek kadar ileri gitmişti. II. Mehmed'in *mülk* ve *vakıfları* ilga etmesi de, anlaşılan gene aynı ilkeye: devletin *rakabe*'sinin feragat edilmezliği ilkesine dayandırılmıştı. Başlıbaşına intifa hakkının da, alım satım, ipotek, ya da vasiyet ve miras yoluyla el değiştirme gibi işlemlere konu olabildiğini göreceğiz. Zaten bu yüzden, ikili kiracılık (*icâreteyn*) sistemi çerçevesinde tasarruf hakkının kapsamının genişlediği onsekizinci yüzyılda meydana gelen bir gelişmeyle, intifa hakkının aslında mülkiyetten ayırdedilmesi imkânsız bir tür sahiplenışı içerdiği de söylenmiştir.³

Ayrıca, *tapu* sözleşmelerinde (bkz. aşağıda) satış (*bay'*) olarak adlandırılan muamele de, bîzatihî toprağın satışını değil, fiilî tasarruf veya intifa haklarını içeriyordu.

Osmanlı dinî makamları, devlet topraklarının mülkiyeti daima kamu hazinesine ait olan, ama fiilî tasarruf ve intifa hakları çiftçilere "tam olarak emanet" (*tefviz*) edilen tarım arazisi olduğunda ısrarlıydı. Bu arada devlet mülkiyetinin, kural olarak tahıl ekimine ayrılmış tarla-tarım arazisine, yani temel yiyecek üretimi için gerekli olan topraklara uygulandığı da

¹ Örneğin bkz. Abu Yusuf (H. 1302/1884).

² Cin (1969), ss. 99-100.

³ *İcâreteyn* konusunda, bkz. MTM, I, s. 52; Akgündüz (1988), ss. 354-99; Kreiser (1986), ss. 219-26.

unutulmamalıdır. Tarım arazisi hukuk dilinde "sürülen arazi," "ekilip biçilen arazi" ya da "öşür alınan arazi" olarak tanımlanıyordu.¹

Ömer Lûtfi Barkan, devletin üstün mülkiyet haklarını, kadirimutlak bir devletin belirli bir *askerî-siyasî rejimi* sürdürmesi için gerekli bir kontrol sistemi olarak görüyor.² Bunun yerine, köylü aile çiftliğine dayandırılmış belirli bir tarımsal üretim tarzını vurgulaması daha doğru olurdu (bkz aşağıda, Bölüm 6).

Devletin toprak mülkiyetinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun Asyatik veya Asyalı olarak nitelenen-- tüm sosyo-ekonomik sisteminin esas hukukî temeli ve "üretim ilişkileri"nin belirleyicisi olduğunu vurgulayan Marksist yorumların, sözkonusu devlet mülkiyetinin önemi, anlamı ve sonuçlarına ilişkin daha geniş bir bakış açısı getirdiği kabul edilmelidir. *Dominium eminens*'in Marksist yorumuna göre, dolaysız üreticilerin ödediği başlıca vergiler, sultan ile etrafında oluşan hâkim sınıf arasında paylaşılan bir toprak rantıdır, çünkü "*Der Staat ist hier der oberste Grundherr*" (burada devlet, en üstteki feodal toprak beyi konumundadır). Osmanlı İmparatorluğu'nda (ve aynı zamanda Hindistan'daki Türk-Moğol İmparatorluğu'nda), devletin fetih hakkından türeyen veya ona dayandırılan toprak mülkiyetinin, dolaysız üreticilerin sömürülmesi, ya da artı-ürüne askerî bir "feodal sınıf" tarafından el konması aracı olduğu ileri sürülmüştür. Başka bir deyişle, devletin toprak mülkiyeti, egemen bir sınıfın dolaysız üreticilere yüklediği hukukî bir sömürü mekanizması olarak görülmektedir. Dolayısıyla Marksist yorumda, "sömürücü"nün yerel bir senyör/toprak sahibi mi olduğu, yoksa merkeziyetçi bir devlet mi olduğu önemli değildir.

Marksistler, devletin toprak sahipliği üzerindeki sıkı denetimini, Osmanlı tarımının ve tarımsal ilişkilerinin yeni yönelimler kazanamamasının ve dolayısıyla genel olarak Osmanlı ekonomisi ve toplumunun duraganlığının da nedeni sayarlar. Arşiv belgeleri, merkeziyetçi Osmanlı yönetiminin, *mirî* düzeni her türlü yeni gelişmeye karşı daima titizlikle korumaya çalıştığını doğrulamaktadır.

Karl Marx'ın, Asya hükümdarlarının fethedilen toprakları gerçekten ve fiilen kendi mülkiyetleri altına aldıkları yolundaki düşüncesini daha da keskinleştiren Marksist hukuk tarihçisi F. Milkova, İslâm-Osmanlı *rakabe*'sini, devletin *dominium eminens*'inden ya da *nuda proprietas*'ından (çıplak mülkiyet) da fazla bir şey olarak yorumlamaktadır.³ Milkova, kamu adına hareket eden Osmanlı Devleti'nin, aslında medenî hukuka konu

¹ *MTM*, I, s. 87'de verilen *kanunnâme*, "sürülen ve ekilip biçilen arazi mutlak surette *mirî*'ye aittir sürülen ve ekilip biçilen arazi asla mülk olamaz" demektedir.

² Barkan (1937), no. 49, ss. 33-48; no. 53, ss. 101-16, 329-41; no. 56, ss. 147-58; no. 58, ss. 293-302; no. 59, ss. 414-22.

³ Milkova (1966).

olması gereken mülkiyet hakkını gerçekten tekeline aldığını ve dolayısıyla, devletin toprak geliri olarak topladığının, Marx ve Engels'in de işaret ettiği gibi, aslında sadece rant niteliği taşıdığını öne sürüyor. Sultanın, imparatorluğun dört bir yanında ve tek tek her durumda toprağın nasıl kullanılacağını bizzat belirleme hakkı yoluyla, *dolaysız bir kontrol* icra ettiğini; ayrıca, madenleri, ormanları ve toprakla ilgili başka kaynakları doğrudan işletme hakkını da devletin kendine alıkoyduğunu belirtiyor. Buna, çeltikçilik örneğinde olduğu gibi, devletin gerekli gördüğü her yerde üretim sürecini dahi bizzat ve doğrudan örgütlediğini eklemeliyiz.¹ Demek ki, Marksist anlamda toprak vergisi, ranttan başka bir şey değildir ve bu yorumun ilke olarak, İslâm fıkıhçıların yorumuyla aynı olduğunu görmek, ilginç olmaktadır (bkz aşağıda, s. 150-157). Ne var ki, daha sonra göstermeye çalışacağımız gibi, Osmanlı devletinin toprak mülkiyetinin niteliği, ancak *çift-hane* sistemi çerçevesinde tam olarak anlaşılabilir.

DEVLET MÜLKİYETİNDEKİ TOPRAKLARDA TASARRUF BİÇİMLERİ: TAPULU VE MUKATAALU

Devlet mülkiyetindeki topraklar esas olarak, *tapulu* ve *mukataalu* diye ikiye ayrılıyor. Bunlardan ilki, *tapu* düzenlemeleri çerçevesinde köylülere verilen bütün toprakları, ikincisi basit bir kira sözleşmesi, yani *mukataa* çerçevesinde kiralanan toprakları kapsıyordu. *Tapulama*, ya da *tapu*'yla kiralama usûlü, toprağa özel bir statü kazandırır ve *çift-hane* sisteminin kapsamına alırdı. *Tapulu çiftlik*'ler, köylü ailelerine devredilen aile çiftliği birimleriydi. *Mukataalu* topraklar ise, bir kira sözleşmesi temelinde, toplayacağı öşürler karşılığı yalnızca toptan saptanan bir kira bedelini (*maktu*) ödemeyi kabul eden herhangi bir kişiye kiralanabilen topraklardı. Bu tür toprakları kiralayanların kendileri, herhangi bir köylü vergisiyle yükümlü olmazlardı. Burada, *çift-hane* sisteminin kendine özgü karakteri açığa çıkmaktadır. *Mukataa* denilen basit kira sözleşmesinin, devlet ile herhangi bir birey arasında serbestçe aktedilebilir olmasına karşılık, *tapu*, geçmişte bir noktada "tâbi kılınmışlık"tan türeyen ve *öşür* vermenin yanı sıra, *çift resmi*'nin ya da *ispençe*'nin ödenmesi gibi bazı kişisel yükümlülükleri de içeren belirli bir *kulluk* statüsüyle elele gidiyordu (bkz aşağıda, s. 149-151). *Tapulama* işlemine taraf olan kiracı, toprağın bütün vergilerini ödemek ve aynı zamanda gerek devlete, gerekse *sipahi*'ye bazı hizmetler sunmakla yükümlü olan bağımlı bir köylü veya *raiyyet* (*reaya*'nın tekili) idi. Bazı fıkıhçıların yorumuna göre, köken olarak *raiyyet*, İslâm cemaatine veya devletine ait

¹ İnalçık (1982b).

topraklarda varlığını sürdüren, tâbi kılınmış, boyun eğdirilmiş gayrimüslimler zümresindendi.

Tapu sözleşmesine konu olan topraklara *tapulu arazi* denir ve bunlar ideal olarak *çiftlik* birimlerine bölünürdü. Genel olarak *tapulu arazi*, tarımsal toprakların büyük kısmını meydana getiren tahıl ekim arazisinin yanı sıra, otlakları, deftere kayıtlı çayırları ve köylülerin tarıma açtığı toprakları kapsardı. Bağlar ve meyva bahçeleri özel mülkiyete tâbi oldukları için *tapulu arazi*'nin dışındaydı. Buna karşılık sebze bahçeleri, tahrir defterlerine kaydedilip vergisi alındığı takdirde *tapulu arazi*'ye girerdi. Başka bir deyişle *tapulu* topraklar, tahrir defterlerine kayıtlı, vergi gelirleri sâbit bütün tarımsal topraklardı ve *çift-hane* sisteminin alanını oluştururdu. Bazen bunlara "*raiyyetlik yer*" de denirdi. Osmanlı *kanunnâme*'leri, "*çift öküzle sürülen arazi miri*'dir; *tapu*'yla verilir; kanun budur" diyor.¹ Herhangi bir bağ veya bahçe, tarla olarak sürüldüğü anda otomatik olarak devlet mülkiyetine (*miri*'ye) geçer ve üzerinden düzenli olarak *öşür* ile diğer köylü vergileri alınmaya başlanırdı.

Ayrıca, herhangi bir *timar*'ın sınırları içinde köylü tarafından tarıma açılan topraklar da otomatik olarak *tapulu* olur ve böyle toprakların vergilerini *timar* sahibi almaya başlardı. Ancak bazen bu topraklar tahrir defterlerinde kayıtlı olmayan eklentiler gibi görüldüğünden, gelirlerine merkezî hazinenin temsilcilerinin *mevkufatçı* el koymaya kalkıştığı da olurdu. Ama kanun koyucu eninde sonunda, seferlerdeki büyük hizmet ve yararlılıkları nedeniyle *sipahi* lehine karar vermiş, fakat *timar*'ların sınırlarının titizlikle çizilmesini de hükmüne eklerdi. Devletin bu gibi beklenmedik kazanımları genel olarak *sipahi*'ye bırakmasının nedeni, bir sonraki arazi tahririne kadar ekstra gelirden yararlanabilirim düşüncesiyle *tapulu* tarım topraklarını genişletmeye özendirmektir. Dolayısıyla, *sipahi* genellikle dağınık toprak parçalarını birleştirip yeni aile *çiftlik*'leri yaratmaya çaba gösterir, ya da köylülerini *timar* dahilindeki çorak toprakları tarıma açmaya teşvik ederdi.

Tapu yoluyla toprak edinebilme hakkı, toprağı işleyip vergisini ödeyebilecek olanlarla, yani köylüler (*reaya*) ile sınırlıydı. Kentliler veya *askerî* sınıf mensupları ilke olarak bunun dışındaydı. Herhangi bir yolla *tapulu* toprak elde ettiklerinde ise, onlar köylülerle aynı yükümlülüklerle tâbi olur ve öyle muamele görürlerdi. Devlet tahrirlerinde kaydedilmeyen göçerler, henüz *tapu* yoluyla köylülere verilmemiş devlet arazisine talip olabilirlerdi. Herhangi bir aile *çiftliği* birimi boşaldığında, öncelikle eski sahibinin yakın akrabaları, sonra da köyün diğer sâkinleri, *tapu*'sunu almak için başvurabilirlerdi.

¹ MTM, I, s. 51.

*Tapulu arazi'*ye giriş, alelâde kiralama, satın alma ya da miras yoluyla toprak edinme süreçlerinden, *tapulama* veya *tapuya verme* denilen basit bir işlemle ayrılırdı. Pratikte *tapu* sözleşmesi, kadı sicillerinde görüldüğü üzere¹, bir satış sözleşmesi gibi düzenlenirdi. Devletin temsilcisi her kimse, sözü edilen toprağı bu bağlamda geçerli bütün haklarıyla "sattığını" ve karşılığında *tapu resmi*'ni nakit olarak aldığını; sonra da diğer taraf, bütün koşulları kabul ettiğini beyan ederdi. Kadı bütün işlemin Şeriat hükümlerine tamamen uygun biçimde gerçekleştiğini onaylar ve sözleşme mahkeme defterlerinde saklanırdı. Bu gibi sözleşmelerde genellikle şu formül kullanılırdı:

Bu belgenin düzenlenmesinin nedeni, falanca yerdeki *timar*'ın sahibi Mehmed'in gelip mahkeme önünde iradesini şu şekilde beyan etmesidir: [belirtilen sınırlar içinde yer alan] *çiftlik*'in tasarrufunu, toprağı ekip biçmek ve mahsûlünü kaldırmak ve her yıl öşrünü ve rüsumatını vermek koşuluyla benden bu belgeyi alan Ali'ye verdim ve kendisinden şu kadar akçe *tapu* bedelini nakit olarak aldım. Bunun üzerine Ali de bu beyanı kabul ettiğini bildirmiştir.

Bu sözleşmelerde, tasarrufun koşulları, miras hakları, toprağın kullanım tarzı, vergiler ve emek hizmetleri, vb. hakkında hiçbir şey yer almazdı. İşin bu yönleri, İslâm hukukundan ayrı ve farklı olan sultanî *kanunnâme*'lerde ayrıntılarıyla ele alınırdı. Sözleşmede geçen *tapu* sözcüğü, her iki tarafın da bu sultanî *kanunnâme*'lerin bütün hükümlerine uymayı kabul ettiği anlamına gelirdi.

Tapu sözleşmesi, tasarruf koşullarında anlaşmazlık çıkması halinde tarafların mahkemeye gitme haklarının yasal teminatıydı. Sultanî hukuk, köylünün tasarruf hakkını şu sözlerle teyit ederdi²: "Bir köylünün (*raiyyet*'in) toprağı bir kere köylünün tasarrufuna verildiğinde, *tapu* hukukuna göre kimse bu toprağı onun elinden alamaz. Ve bir kere *tapu*'yla tasarruf edilen toprak üzerinde yeni bir *tapu* çıkartılamaz."

Bununla birlikte, çoğu zaman tarafları sözleşme yapmak üzere kente mahkemeye gitme ihtiyacını duymadıkları, herşeyin örf ve âdet uyarınca sürüp gittiği izlenimini ediniyoruz. Nitekim, herhangi bir köylünün yeterince uzun süre toprağı fiilen tasarrufunda bulundurması ve kimsenin buna karşı çıkmaması halinde, sultanî hukuk bu durumu yasal tasarruf olarak tanıyordu. Dahası, herhangi bir *timar* sahibinin, köylünün toprağını bir süre *tapu* senedi olmadan işlemesine izin vermesi halinde, daha sonraki *timar* sahipleri aynı

¹ Djurdjev ve diğerleri (1957), ss. 108-111'de, 1548 tarihli Zvornik *kanunnâme*'sine bakınız.

² II. Mehmed *kanunnâme*'si, metin: 151.

köylüden *tapu* bedeli alamazlardı. Bu koşullarda kadı sicillerinde görece az sayıda resmî sözleşme örneğine rastlanması, gerekli hukukî formalitenin *timar* sahipleri ve köylülerce çoğu zaman göz ardı edildiğini düşündürmektedir.

TAPU SİSTEMİNDE TASARRUF HAKLARININ NİTELİĞİ

Köylünün genellikle *tasarruf* olarak tarif edilen tesahüb hakkı, *tefviz* sözcüğüyle daha iyi açıklık kazanmaktadır. *Tasarruf* sadece fiilî tesahüb demektir. "Tam yetki verme" anlamına gelen *tefviz* ise, köylünün tüm üretim sürecini örgütleme bağımsızlığını ifade etmektedir. Gerek sultanî hukuk, gerekse kadı mahkeme sicilleri göstermektedir ki, toprağın kullanımının değiştirilmesi sonucu düzenli tahıl üretimine, ya da arazinin *mirî* karakterine hâlel gelmesi dışında, *timar sahibi köylünün tarımsal faaliyetine müdahalede bulunamamaktadır*. İslâm hukuku çerçevesinde devlet mülkiyetindeki arazinin *tefviz*'i, hukukî açıdan bir kiralama işleminden ibaretti. Oysa bir *tefviz* sözleşmesi, olağan bir İslâmî kiralama prosedürünün bütün şartlarını içermiyordu, çünkü köylü kiralama koşullarının pazarlığını yapma özgürlüğüne sahip değildi. *Mirî* toprağın tasarrufunu İslâmî kiralama kavramı çerçevesinde yorumlama çabası bizi çelişkiye düşürür, çünkü devlet mülkiyetinin özgül hükümleri, başlangıçta, tarihsel akışın biçimlendirdiği bir toprak düzeni olarak *çift-hane*'yi sürdürmeye yönelik bir dizi ampirik kural tarafından belirlenmiş bulunuyordu.

Tapu'ya bağlı tasarruf, gerçek anlamıyla mülkiyetin unsurları olması gereken temel bazı hakların dışlanması demektir. Devlet mülkiyetindeki araziye tasarruf eden kişi, toprağını satamaz, bağışlayamaz, ipotek veya vasiyet edemez, bağ veya meyva bahçesine dönüştürmek, ya da üzerine bina yapmak suretiyle özgün kullanımını değiştiremezdi. Öte yandan, *tapulu* tasarruf, başka bir çiftçiye devredebilme (*ferağ*), oğullarına miras bırakabilme, öncelikle karısı, kızı veya erkek kardeşi tarafından edinilebilme gibi, basit bir kiracılık ilişkisinde sözkonusu olmayan bazı ayrıcalıkları da beraberinde getiriyordu.

Şimdi, *tapulu* kiracılığın neden bu kısıtlamaları ve ayrıcalıkları içerdiğine bir göz atalım. Devlet mülkiyetindeki arazinin satışı yasaktı, çünkü bir kere satıldığında toprak özel mülkiyet konusu haline gelir ve bunun geri dönülmez sonuçları olurdu. İslâm usûl hukukuna göre, ölen şahsın mal varlığından bütün borçları ödenmek ve sonra mirası bölüşülmek zorunludur. Pratikte ise, kadı sicillerindeki bazı örneklerden anlaşıldığı kadarıyla, alacaklılar ödenmemiş bir borç karşılığı köylünün toprağına el koymaya ve oğlunu mirasından yoksun bırakmaya kalkışabiliyordu. Herhalde bu tür olaylar hayli yaygınlaştığı içindir ki, 1601'de sultan, *mirî* arazinin hiçbir

şekilde borç ödemek için satılamayacağını hükme bağlamıştı. Aksi takdirde Osmanlı fıkıhçıları, bu gibi durumlarda özellikle köylülerin *çiftlik* birimlerinin mirasçılar ile alıcılar arasında bölüştürülüp parçalanmasından, dolayısıyla Osmanlı vergi ve tımar dirlik sisteminin toptan çöküşe uğramasından endişe ediyorlardı. Gerçekten Osmanlı arazi *kanunnâme*'lerinde *çiftlik* birimlerinin bölünmezliği kuvvetle vurgulanmaktadır (bkz aşağıda, s. 191).

Şeyhülislâm Ebûssuûd Efendi'nin (ö. 1574) belirttiği ve kadı sicillerinin de yansıttığı gibi, fiiliyatta *mirî* arazi pekâlâ alınıp satılıyordu.¹ Gerek yerel *sipahi*'nin, gerekse başkalarının toprağın *mirî* statüsünün korunmasında çıkarları olması yüzünden devlet mülkiyetindeki bir toprak parçasının alınıp satılması son derece zor olmakla birlikte, kanunu delmeyi mümkün kılan boşluk ve hukukî hileler yok değildi. Satışı bir kere mahkemece tevsik edilen toprak, bir daha *mirî* statüye döndürülemezdi, zira o zaman bu toprak İslâm hukukuna göre yapılmış bir satış sözleşmesinin konusu olmuş oluyor ve bu, mutlak mülkiyeti tesis edip koruyordu. Bu gibi toprakların devlet tarafından geri alınması, II. Mehmed'in toprak reformu örneğinde olduğu gibi, sultanın çok radikal bir kararını gerektirirdi.² Tabii İslâm hukuku herşeyin üzerindeydi ve şer'î hükümlere aykırı davranmak günahı. Bu yüzden ki, tahrir defterlerinde, kadı sicillerinde ve gerek *mülk* gerekse *vakıf*lara ilişkin başka kayıtlarda, söz konusu toprağın İslâm hukukuna uygun bir satış aracılığıyla elde edilmiş olduğunu vurgulayan notlara sık sık rastlıyoruz. Bazen bu işlemler hile ve danışıklılık kökmektir. Halifeliğin ilk yüzyıllarında da benzer usûller, *haracî fey* denilen devlet arazisini kendi malikânelerine dönüştürmek isteyen özel çıkar sahiplerince yaygın olarak kullanılmış; devlete hizmet noktasından yola çıkan bazı fıkıhçılar da buna karşı, *haracî* toprakların her türlü satışının hukuka aykırı olduğu ve dolayısıyla geçersiz sayılması gerektiği kuralını getirmişlerdi.³

Ebûssuûd Efendi'nin *fetva*'ları, onaltıncı yüzyılın ortalarına gelindiğinde devlet mülkiyetindeki toprakların kanundışı yollarla alım satımının hükümet çevrelerinde endişe uyandıracak boyutlara ulaşmış olduğu izlenimini uyandırmaktadır.⁴ Bunsatışlara şer'î mahkemeler aracı olduğundan, uygulamaya son vermek için ülkenin en yüksek dinî yetkilisi olarak Şeyhülislâm'ın görüşüne gerek duyulmuş, Ebûssuûd da "kadıların bu tür satış belgeleri düzenlemelerinin tamamen geçersiz olduğu" yolunda bir *fetva*

¹ *MTM*, I, s. 51.

² Tarım arazisinde *mülk* veya *vakıf* statüsünün "ilga"sı konusunda, bkz. İnalçık (1982b), s. 78; Mutaftçieva (1988), ss. 131-35.

³ Haque (1977), ss. 240, 267, 270, 294; Modarressi (1983), ss. 200-202.

⁴ *MTM*, I, s. 51.

vermiştir. Çeşitli örneklerde tekrar tekrar, bu tür satış belgelerinin İslâm hukukuna mutlak surette aykırı olduğunu belirtmiş, hattâ kendisine böyle satışları tevsik eden bir kadı'nın cezalandırılmasının caiz olup olmadığı bile sorulmuştu.¹ Çoğu durumda, devlet rakabesi altındaki toprakların satışının, durum belirsiz olduğu ya da kadı'nın gerekli incelemeyi yapıp sözkonusu sahiplenmenin gerçek niteliğini saptaması imkânsız olduğu için gerçekleşebildiği anlaşılmaktadır. Kuşkusuz bunda, rüşvet ve iltimasın da belirli bir payı vardı. Bu tür toprakların daha sonra başka satış işlemlerine de konu olması, sahiplerinin mülkiyet haklarını pekiştirici bir rol oynuyordu.²

Yukarıda sözünü ettiğimiz belirsizlikler, çoğu zaman *mirî* toprakların yasal *ferağ* muamelesinden kaynaklandığını göstermektedir. Devlet mülkiyetindeki toprakların tasarrufunun nakdî tazminat karşılığı devir veya transferi (*ferağ*) tamamen yasal bir işlemdi ve bu muamelede de sicillerde *bay'* yani satış denmekteydi. Nitekim bu belirsizliği asgariye indirmek amacıyla çıkartıldığı anlaşılan fetvalar da, mirî araziye ilişkin *ferağ* işlemleri sözkonusu olduğunda kadı'nın,

toprağın tasarrufunu elinde bulunduran filancanın, *sipahi*'nin izniyle ve şu kadar paranın ödenmesi karşılığında tasarrufunu falancaya devrettiğini; bunun üzerine *sipahi*'nin de şu kadar paranın *hakk-ı karar* [=daimî tasarruf haklarının tesisi için gerekli bedel] olarak ödenmesi karşılığında sözkonusu toprağı *tapulu* olarak falancaya vermek suretiyle işlemi onayladığını

özellikle belirtmesi isteniyordu. Bu formül, muamele konusunun mülkiyet hakları tesis eden normal bir satış değil, yalnızca tasarrufun devri olduğunu açıklığa kavuşturmaktaydı.

Hâkim sınıfın nüfuzlu mensubları, satış yoluyla toprak edindiğinde, genellikle sultana çıkıp bir *mülknâme* veya *temliknâme* almak suretiyle mülkiyet hakkını sağlama bağlamaya çalışırdı.³

Onaltıncı yüzyıl ortalarında Ebûssuûd Efendi'nin arazi rejimi konusunda verdiği *fetva*'lar ile bunları dayandırdığı klâsik İslâm teorisi şerhleri, onun *mülk*'e karşı *mirî*'nin korunması ve vergilendirme sorunuyla ne kadar meşgul olduğunu yansıtmaktadır.⁴

Zamanın en yetkili din âlimince verilen bu *fetva*'ların, Osmanlıların toprak sahipliği ve vergilendirme uygulamalarına ilişkin daha sonraki yorumları üzerinde kesin bir etkisi oldu. Ebûssuûd'un devlet mülkiyetindeki

¹ *MTM*, I, s. 58.

² Örnekler için bkz Gökbilgin (1952), s. 436; Barkan (1988), ss. 69, 102-3, 233-35.

³ Barkan (1970).

⁴ Bkz. yukarıda, *MTM*, I, s. 51.

topraklara ilişkin tanımlamaları, Osmanlı toprak hukukunun son ve kesin yorumu olarak, bundan böyle çıkartılan *kanunnâme* ve tahrir defterlerinde yer aldı. Açıktır ki, Ebûssuûd'un esas kaygısı, Osmanlı *mirî* rejimi ve toprak vergilerini yetkin tanımlara kavuşturup, toprak düzenini tehdit eden uygulamalara son vermektir. Ona göre, belirli bir toprak kategorisinin *mirî* karakterinin farkında olmayan bazı kadı'lar, bu toprakların *mülk* edinilmesini yasallaştıran belgeler düzenliyorlardı; bu suistimal, diyor Ebûssuûd, gerek kamusal ve gerekse özel alanlardaki geleneksel düzenin tamamını tehlikeye sokacak kadar yaygınlaşmıştı. Buna karşı dinî müeyyideler getirmek için, Osmanlı *mirî* rejimini, dokuzuncu yüzyılın büyük fıkıhçılarından, özellikle de Hanefî okulunun en liberal temsilcisi Abu Yusuf'un geliştirdiği ilkeler ışığında açıklamaya çalıştı.

Ebûssuûd'un söylediklerine bakılırsa, Osmanlı uygulamasında *mirî*, devletin *dominium eminens*'i altındaki toprak demektir. Ebûssuûd, *öşrî* olarak anılmasına, yani Müslümanların tasarrufunda olduğu için *öşür* ödenmesini gerektirmesine karşın, bu toprakların başlangıçta *harâcî* olduğu görüşündeydi. Fetih öncesinin gayrimüslim çiftçileri, bu toprakları ekip biçmeye devam edebilmek için mahsûlleri üzerinden yerine göre beşte bir ile üçte iki arasında talep edilen bir *haraç* ödemek zorundaydılar. Bu İslâm'ın ilk dönemlerinde yerleşmiş bir kuraldı. Oysa, fethedilip Müslüman fatihler arasında dağıtılan topraklar ile barışçı yoldan ele geçirilen topraklardan yalnız onda bir (*öşr*, *öşür*) alınabiliyordu. Ebûssuûd, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün toprakların askerî güçle ele geçirilmiş olduğunu vurguladı. Dolayısıyla bunların hepsi *harâcî* topraklardı ve carî *harâc* oranı üzerinden arazi vergisi ödemekle yükümlüydüler. Bu yorum Osmanlı köylüsü üzerinde çok derin etkiler doğurabilirdi. Zira, bu hükme kadar imparatorluk *kanunnâme*'leri tahıl ekimine ayrılmış topraklarda *öşür* oranını yalnız sekizde bir olarak saptamıştı. Ve tahrir defterlerinin de gösterdiği gibi, bu *kanunnâme*'ler ondördüncü (Bitinya, Trakya, Kuzey Yunanistan, Bulgaristan ve Batı Anadolu), onbeşinci (Arnavutluk, Mora, Sırbistan ve Bosna) ve onaltıncı yüzyıllarda fethedilen topraklarda gerçekten uygulanıyordu. Beşte bir oranı ise, ancak Ebûssuûd'un fetvalarından sonra fethedilen diyarlara, yani Kıbrıs'a (1570-71), Gürcistan'a (1570) ve Girit'e (1669) uygulanmıştır.¹ Daha önce fethedilen ülkelerde, *öşür* oranı olarak sekizde bir genellikle korunuyor, ama olağanüstü vergiler (*avarız*) daha sık talep ediliyordu. Anlaşılan, hızla büyüyen bütçenin ihtiyaçlarını karşılamak için devlet gelirleri şu veya bu şekilde arttırılmak zorundaydı. Oysa, bizzat Ebûssuûd'un belirttiği gibi, o sırada onda biri sözcük anlamıyla yorumlayan köylüler, *öşr*'ün sekizde bir olarak alınmasına bile karşı çıkıyor ve sadece

¹ Barkan (1943), ss. 197 (Gürcistan), 351 (Girit).

onda bir vermenin hakları olduğunu iddia ediyorlardı.¹ Herhalde bu da hükümeti, Ebûssuûd'dan mevcut vergi sisteminin İslâmî kaynakları hakkındaki tefsirini istemeye sevketmiş olsa gerektir.

DEVLET MÜLKİYETİNDEKİ TOPRAKLAR VE TİMAR SİSTEMİ

Osmanlı devletinde mirî arazi rejimini gerekli kılan bir başka neden de, eyaletlerde *timarlı sipahi* ordusunu kurup desteklemektir. *Timar* tevcihlerinin sınırları, mevcut köy, *çiftlik* ve *mezraa* sınırları gözetilerek çiziliyordu. *Timar* sahipleri toprağı *mülk* edinmemek veya kendi yararlarına kullanamamakla birlikte, boş veya köylü reayanın tasarrufundaki tarım arazisi ile, gene *timar*'ları dahilindeki otlakları, çorak toprakları, yabanî meyva ağaçlarını, ormanları ve suları kontrolleri altında bulundurmaya kanunen yetkiliydiler. *Tapulu* arazinin tasarruf ve devir işlemleri onların gözetiminde oluyor; boş duran tarım topraklarını tapu ile kiralamaya verebiliyor; hariçten kimselerin *timar* dahilindeki su ve otlakları kullanması ya da deftere kaydedilmemiş toprakları ekip biçmesi halinde, onlardan kendi adlarına vergi toplayabiliyorlardı. Doğada kendiliğinden yetişen ağaçların meyvaları da onlara aitti. Özetle, *timar* sınırları içinde *sipahi*'nin "bölgesel" veya "teritoryal" haklarından söz etmek mümkündür.

Timar sahibi, kendi bölgesindeki suçluları izleyip yakalamak gibi inzibatî yetkilere de sahipti. Ancak imparatorluğun ceza hukuku çerçevesinde yerel kadı'nın verdiği bir hüküm olmaksızın, hiçbir cezalandırma işlemine girişemez, en küçük bir para cezasını dahi uygulayamazdı. Görevleri, kısaca, *timar* bölgesinde kendi üzerine yazılan köylülerin şahıslarını ve haklarını korumak ile, sefere çağrıldığında imparatorluk ordusuna katılmaktan ibaretti. *Timar* hiyerarşisinin *ziamet* sahibi üst kademeleri de, kendi kontrol alanlarındaki güvenlikten sorumluydular ve dolayısıyla daha alt düzeydeki *sipahi*'lerin *timar*'larında kesilen para cezalarının gelirini paylaşırlardı. Tabii bu yüzden sık sık anlaşmazlık çıkar ve reform ihtiyacı kendini hissettirirdi. *Ziamet* sahiplerinin toprakları *serbest*, yani özerk veya dokunulmaz olarak tanımlanan özel, ayrıcalıklı bir kategoriye girerdi ve *serbestiyet*, sancakbeylerinin dönem dönem çıktığı güvenlik teftişlerine karşı da onların özerkliğini sağlardı.

Daha II. Murad döneminin (1421-51) tahrir defterlerinde, tek bir *timar*'ın veya köyün birden fazla *sipahi*'nin ortak tasarrufunda olduğu görülmektedir.² Herhalde bu gibi *timar*'lar, hükümetin, bir yandan kayıtlı *timar* birimlerinin

¹ Macaristan'da *öşür*, mahsûlün tam onda biri oranında alınıyordu; bkz Barkan (1943), ss. 269-324.

² İnalcık (1954b), s. 15 no. 19; s. 35 no. 78; s. 69 no. 185.

(*kılıç*) bütünlüğünü korurken diğer yandan *sipahi*'lerin sayısını arttırma politikası sonucu türemişti. *Timar* sahibi öldüğünde oğullarına ortaklaşa tasarruf için bir *timar* tevcih edilmesi halinde de, aynı sonuç doğabiliyordu. Ne varki onaltıncı yüzyılda ortak *timar* sahipleri genellikle akraba değillerdi. Öte yandan, *sipahi*'lere *timar* olarak bütün bir köyün geliri yerine birkaç köyün gelirinden hisseler verilebiliyordu. Bir yönüyle bu, büyük *timar* birimlerini bölüp parçalamaksızın değişik boyutlarda *timar* ve terfi verebilmek ihtiyacının doğal bir sonucuydu. Ama aynı zamanda, bu usûl herhangi bir *sipahi*'nin, tıpkı feodal bir lord gibi bütün bir köyün toprağı ve köylüsü üzerinde tam ve bağımsız denetim sahibi olmasını önlemeye yönelik, bilinçli bir politikayı simgeliyordu. Nitekim yüksek taşra yöneticilerinin *hâss*'ları da, aynı şekilde, *beylerbeyilik* ya da *sancak*larının dört bir yanına dağılmış biçimde tevcih olunurdu. Ancak tabii bu son örnekte, yöneticinin kendisine tevdi edilen alanın her köşesiyle, özellikle periyodik güvenlik teftişleri çerçevesinde, aynı derecede ilgilenmesini sağlamak gibi, ek bir neden de söz konusuydu.

Toprak ve köylüler üzerindeki denetimleri açısından, *timar* sahipleri batılı feodal lordlarla karşılaştırılmaz. Timarlılar, kendilerine tahsis edilen vergi gelirini toplamaya yetkiliydiler; ama kanunun tanımladığı hizmetler hariç, toprak veya köylü üzerinde somut bir hakları yoktu. *Kanunnâme*'lerde onlardan, toprağın veya köylü reaya *sahib*'i gibi söz edilmesine karşın, toprak sahibi değillerdi. Devletin temsilcileri olarak, sadece kanuna göre toprağın tasarruf ve kullanım sürecini gözetiyorlardı. Ama reaya'ya ayrılmış toprakları edinme ve ekip biçmeleri kesinlikle yasaktı. Aile maiyetleri ve atlarının ihtiyaçlarına karşılık bir *çiftlik* veya bir bağ ile bir çayır alabiliyorlardı. İmparatorluğun klâsik çağında, babanın *timar*'ının aile mirası gibi oğluna veya ortak olarak oğullarına kalması, *timar* sisteminin temel kurallarına aykırıydı. Osmanlı Devleti'nin ilk yüzyıllarında, *timar* sahibinin oğullarının, babalarının *timar*'ını hep birlikte almaları, yerli senyör ailelerinin Osmanlı *timar* sistemi içinde alınması sürecinde geçici bir önlem olarak sözkonusu olabiliyordu. Onbeşinci yüzyılın ilk yarısında Arnavutluk henüz Osmanlı egemenliğinin sıkıca kök salmadığı bir uc bölgesiyken, alelâde *timar*'ların çoğu babadan oğullarına geçebiliyordu.¹ Böylece erken dönemlerde *timar*'ların intikali konusunda irsiyet ilkesi ağır basar gibiyken, yönetimin giderek merkezîleşmesiyle birlikte irsiyetin kaldırılması ilkesi hâkim oldu. Bu, zamanın Avrupalı gözlemcilerini de etkiledi ve Osmanlılarda, Batı'daki gibi patrimonial bir feodal sistemin, ya da irsî bir toprak soyluluğunun mevcut olmamasının başlıca göstergesi olarak yorumlandı. *Hâss* tevcihlerinin, herhangi bir yüksek mevkide bulunma

¹ İnalçık (1954c), s. 116.

süresiyle sınırlı kalmasının yanısıra, *timar* ve *ziamet*'ler de aktif hizmet koşuluna bağlı bulunuyordu. Azledilen *timar* sahipleri, toprak, *reaya* ve vergi geliri üzerindeki her türlü hak ve kontrollerini kaybederlerdi. Ancak *sipahi* ünvanını muhafaza eder ve sefere eşmeye devam etmek suretiyle askerî sınıf içinde kalmaları koşuluyla başka bir *timar* veya *ziamet*'e hak kazanabilirlerdi. Bu "adaylık" (*mülâzemet*) dönemi, savaşta yararlılık gösterip *timar* almalarıyla sona ererdi. Mazul bir *sipahi*, köylü gibi toprağı ekip biçmeye başlar ve yedi yıl süreyle askerî hizmette bulunmazsa, *sipahi* ünvanıyla birlikte askerî sınıfa özgü bütün ayrıcalıklarını da yitirirdi. O andan itibaren herhangi bir köylü (*raiyyet*) olarak bütün bağımlılık (*kulluk*) hizmetlerini yerine getirmek ve vergilerini ödemekle yükümlü tutulurdu.

Kural olarak, herhangi bir *sipahi* öldüğünde, oğlu veya oğulları *timar* almaya aday olur; alabilecekleri *timar*'(lar)ın büyüklüğü, babalarının dirliğinin derece ve gerçek büyüklüğüne göre belirlenirdi.¹ Öte yandan, bir *sipahi* hayattayken de, *timar*'ından vazgeçip, (feragat edip) yönetimden, aynı *timar*'ın kısmen veya tamamen oğlu ya da oğullarına tevcih edilmesini isteyebilirdi.

Daha önce de gördüğümüz gibi, ülkede sayısı sınırlı olan *timar*lar için şiddetli bir rekabet hüküm sürüyordu ve bu, her dönemde imparatorluğun en önemli sorunlarından biriydi. *Timar*'a talip olanların sayısının zamanla artması, II. Mehmed'e gelindiğinde, artık hayli zor bir durum yaratmıştı. Başlangıçta, adaylar, emrinde hizmet gördükleri komutan tarafından seçilip, tek tek veya topluca hükümete tavsiye edilirdi. Komutanın konuya ilişkin raporu (*tezkiye*'si) üzerine sultan, *beylerbeyi*'ne, sözkonusu adaya kendi bölgesinden bir *timar* vermesi emrini (emr-i şerif) gönderirdi. Sonra aday, "sultanın emriyle mücehhez" (*eli emirlü*) olarak etrafı dolaşp, kendi koşullarına uygun boş bir *timar* arardı. Bu arayış ve bekleyiş hayli uzun sürebilir; adayın başarısı, büyük ölçüde *beylerbeyi* ve çevresine hediye ve rüşvet dağıtabilme kapasitesine bağlı kalırdı.

Sadece özbeöz Türklerin *timar* alabildiği, hattâ *timar* sahipleri arasında onların çoğunlukta oldukları varsayımı, oldukça yaygın bir yanılgıdır. Gerçi Balkanlarda, sınır boylarında savaşmakta olan Türklerin, ya da Anadolu'dan gelen gönüllü veya *sürgün*'lerin çoğunlukla *timar* almış oldukları doğrudur. Ama, burada bile sistemin, hükümete tavsiye edilme ve *timar* alma sürecinde himaye ve kapılanma ilişkilerine öncelik tanıdığını görüyoruz. Pek çok *timar* sahibi, aslında beylerbeyilerinin adamlarından, kapı halkındandı.² Diğer yandan yeniçeriler, saray kapıcıları, aşçı yamakları ve belirli bir hizmet süresinden sonra saraydan "çıkma"ya hak kazanan daha niceleri de, *timar*

¹ Beldiceanu (1967), 9v-10r.

² İnalcık (1954b), dizin : "gulâm".

edinmek açısından avantajlı bir konumdaydılar. Yukarıda belirtildiği gibi, yeniden tâyin edilmek için sabırsızlıkla bekleyen mazul *sipahi*'ler de adayların saflarını şişiriyordu. Burada düzenli bir rotasyonun söz konusu olduğu, yani *timar* sahiplerinin belirli (ama pratikte uzunluğu değişiklik gösteren) bir hizmet süresinin sonunda bilinçli olarak "azledildiği" dahi ileri sürülmüştür.¹ Öyle veya böyle, bütün bu *timar* adayları, şiddetli bir rekabet grubu oluşturuyor; bir yandan sultanın seferlerine katılırken diğer yandan biteviye iltimas ve himaye aramaktan, ya da gayrimeşru yollara başvurmaktan geri durmuyordu. 1510-29 döneminde Anadolu'yu sarsan müthiş Türkmen kıyıamları sırasında sultana sunulan raporlarda, mazul *sipahi*'lerin, isyancıların örgütleyicileri ve önderleri arasında sayılmasına şaşmamak gerekir.² Nitekim bu bunalım karşısında hükümet, mevcut *timar*'ları ortaklaşa tasarruf edilen *timar*'lara dönüştürmek, mevcut *timar*'ları hisselerle bölmek, yeniden tahrir yaptırıp fazladan *timar* birimleri yaratmak, ya da komşu diyarları fethedip toprağı *timar* olarak dağıtmak gibi köklü önlemlere zorlanmıştır.

Bütün bunlarla birlikte, onaltıncı yüzyıl sonlarının Habsburg savaşlarında yeni savaş usûlleri karşısında yetersiz kalan eyalet *sipahi*'leri, bundan böyle arka plana itildiler. Savaş meydanlarında yerlerini, giderek büyüyen bir yeniçeri ocağıyla birlikte, ateşli silâhlarla donatılmış paralı *sekban* ve *sarıca*'lar almaya başladı.³

Hâssa çiftlik

I. Süleyman'dan (1520-1566) önce her *sipahi* tasarrufuna bir *çiftlik* genişliğinde (50-150 dönüm) arazi aynı zamanda bir bağ, çayır, meyva ağaçları ve un değirmeni verilirdi. Bu, Bizans ve Balkan devletlerinde Osmanlı öncesi bir uygulamaydı. Bu tasarruf biçimi *hâssa* olarak bilinirdi. *Sipahi*'nin, bağımlı köylülerin sağladığı emek hizmetleri sayesinde bütün bu mal varlığını idare edebileceği düşünülürdü. Ne varki, Bizans'ın ve Balkanlar'ın *pronoia* sahiplerinden farklı olarak, Osmanlı *sipahi*'si hemen her yıl sefere eşmek zorundaydı ve malına mülküne bakacak zamanı pek bulamıyordu. Ayrıca, Osmanlı düzeni söz konusu emek hizmetlerinden çoğunu kısmakta veya nakdî vergilere dönüştürmekteydi. Böylece ortaya çıkan yeni koşullarda *sipahi*'ler, kendilerine tevdi edilen *hâssa* kaynakların işletilmesiyle pek uğraşamıyorlar, hattâ bunların *mukataa* veya kiralama sistemi çerçevesinde özel kişilere kiralanıp sadece gelirinin toplanmasıyla bile doğru dürüst ilgilenemiyorlardı. Aslında, tahrir defterlerine bakılırsa,

¹ Kunt (1983), s. 77; Howard (1987), ss. 85-90, 174-75.

² Uluçay (1954-55), vi, s. 65.

³ İnalçık (1980a), ss. 288-97.

Osmanlı *sipahi*'si, dolaysız işletmeciliğe kalkışmaktansa, genellikle ikinci yönteme başvuruyordu. Başka bir deyişle bu, askerî sınıfın daha da profesyonelleşmesi ve üretimle her türlü bağlantıdan uzaklaşması yönünde bir gelişmeydi. Gerçekte, kamusal gelir kaynaklarına uygulanan biçimiyle kiralama (*mukataa*) sistemi, hükümetin ve seçkinler zümresi mensuplarının yaslandığı esas işletme ve istismar sistemiydi. Başka bir açıdan bakacak olursak, kiralama sistemi daha ileri bir para ekonomisinin ve taşrada nakdî rant ödeyebilecek insanların varlığını gerektiriyordu. Özetle, Osmanlı imparatorluk düzeni, daha merkezîyetçi bir rejim ve daha az angarya, ya da askerî sınıfın daha fazla profesyonelleşmesi ve köylünün üretim sürecinde daha bağımsız hale gelmesi demek oluyor.

Merkezîyetçi Osmanlı rejiminde toprağı kiralama ve iltizam yönteminin yaygınlaşması için nasıl bir açıklama getirilirse getirilsin, *sipahi*'nin *hâssa* toprağını idare etmeyi de, kendisine ayrılan kaynakların kirasını kovalamayı da beceremediği gerçeğı değişmeyecektir. Osmanlı tahrir *emin*'leri imparatorluğun dört bir yanında bu beceriksizliği gözlemiş ve tekrar tekrar merkezî hükümete bildirmişler; *sipahi*'nin *hâssa* çiftliği, çayırı, meyva ağaçları veya un değirmenlerinin idamesi açısından kiralama veya *tapu* ile reaya'ya devri yönteminin tasarruftan daha iyi bir yol olduğu görüşü hâkim olmuştu. 1539'da Bosna tahrir *emin*'i de aynı olguyu gözleyip bildirdiğinde sultan, bu tür toprakların *hâssa* statüsünün, yani *sipahi*'nin dolaysız kontrol ve kiralama yetkisinin ilgası ile, bu toprakların bundan böyle reaya'ya *tapu* karşılığı "satışı"nı, yani tapulu tasarruf haline dönüştürülmesini emretti. Aşağı yukarı aynı dönemde Anadolu'daki Hüdavendigâr sancağında da aynı politikanın benimsendiğini görüyoruz.